

Nickel Nerlich mint nyomdász, kiadó és egyleveles, nagy méretű metszetekkel díszített nyomtatványok készítője, forgalmazója

Verleger, Bibliopola, Briefmaler és Formschneider

Fametszettöredékek Nickel Nerlich nyomdájából az MTA Könyvtárban

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárban, a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye Osztályon található egy töredékgyűjtemény, amely többnyire olyan kötéstáblából kiáztatott, a kötések bélelésére használt pergamen- vagy papírlapokat tartalmaz, amelyeken írás, vagy ritkább esetben díszítés, jellemzően fametszet is található. A gyűjtemény egy 1992-es könyvrestaurálás során előkerült darabja Hans Burgkmair híres *Ádám és Éva* metszetének több darabból összerakott részlete.¹ A kötet, amelyből a töredék származik, egy 1505-ben, Velencében kiadott orvosi tárgyú nyomtatvány, melynek eredeti kötése egy 12–13. századi lecionárium másodlagosan felhasznált pergamenlapjaiból készült, feltehetően valamikor a 16–17. század folyamán; a metszettöredékek a kötéstábla belsejében merevítőanyagként rejtőztek. A restaurálás során a könyv modern kötést kapott, az eredeti kötés és a metszetdarabok is a töredékgyűjteménybe kerültek.² A hordozó könyv Teleki József adománya volt, a könyvtár alapítása óta a Magyar Tudományos Akadémia őrzi; a possesszorbejegyzések alapján pedig már a 16–17.

században is a Magyar Királyság területén használták a kötetet. A több 16. századi bejegyzés közül az elülső kötéstábla belső oldalára visszragasztott előzőeken található kézírás utal erre: „Ex libris Ioannis Rulandi Medi. D.” Johann Ruland (1575–1638) lauingeni születésű orvos volt, aki Pozsonyban praktizált és alkotott szerzőként is.³

A töredék az eredetileg nyolc dúcra nyomtatott, metszetként gigantikusnak számító (a metszett felirattal együtt 95,5 × 66,3 cm-es) mű nagyjából egy negyede: két teljes dúc lenyomata és ezenkívül egy kisebb darabka (a kétdúcnyi metszet mérete kb. 48 × 33 cm, a különálló darabé kb. 14,1 × 6,3 cm). A töredék minősége egészen rendkívüli, a rendelkezésre álló összehasonlítási lehetőségek alapján egyértelműen nem utánmetszett dúc nyomata, hanem az eredeti Burgkmair-kép jobb alsó sarka; Burgkmair monogramja is látható rajta, a különálló kis rész pedig pont az átfaragott évszámot mutatja (1. kép). Az eredetileg 1525-ben kiadott mű a kép alatt a dúcra metszett háromsoros, a teremtéstörténetre vonatkozó feliratot tartalmazott, amelynek végén maradt még egy kis üres felület; ide, tehát az eredeti dúcra véste a nevét a metszetet újranyomdászó 16. század végi nyomdász és könyvkereskedő: „Nickel Nerlich

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban MTA KIK) Kézirattára munkatársainak, mindenekelőtt Horányi Károlynak a töredékek képi feldolgozásáért és Boross Klárának a hordozókönyvekkel kapcsolatos értékes meglátásaiért.

2 A metszettöredék jelzete: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T-1033; a kötés T-1024-es számra került. A könyv jelzete: Ant. 1064 (19. századi szakrendi jelzete: Orvt. Qu. 300h). Bibliográfiai adatai: Arnoldus de VILLANOVA: *Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita et emendata diligentique opere impressaque.* – Venetiis, Bonetus Locatellus, [1505]. 1992-ben a könyv barna félbőr-kötést kapott márványmintás papírtáblákkal; a restaurálás

végző Szénási Zsuzsa a metszettöredékről ezt jegyezte fel: „A pergamen bélelésére használt metszettöredéket megtisztítottam az enyvtől, és japánpapírra kasíroztam fel.”

3 Két további 16. századi bejegyzés is található a könyvben, az egyik szintén a kötéstábla belső oldalán, a másik a címlapon: „Il Signor Claudio Gambert [...] della sua excellentia del Signor Giorgio Basta supremo capitaneo”, illetve „Sum ex libris Stanislai Rolandi Sardinien-sis Silesii, Anno D. MDLXXIX, mense IXbri”. A három név közül Giorgio Basta királyi tábornok (1550–1607) kiléte egyértelmű, a másik két személyt nem sikerült azonosítani; Stanislaus Rolandus az évszám alapján Johann Ruland valamely idősebb rokona (apja?) lehetett.

1. *Ádám és Éva*, Hans Burgkmair 1525-ös metszetének egynegyede, 1570 körüli utánnyomat
 Kiadó: Nickel Nerlich
 MTA KIK Kézirattár és Régi Nyomatványok Gyűjteménye, T-1033

2. Fent az 1. kép részlete, lent az eredeti Burgkmair-metszet részlete

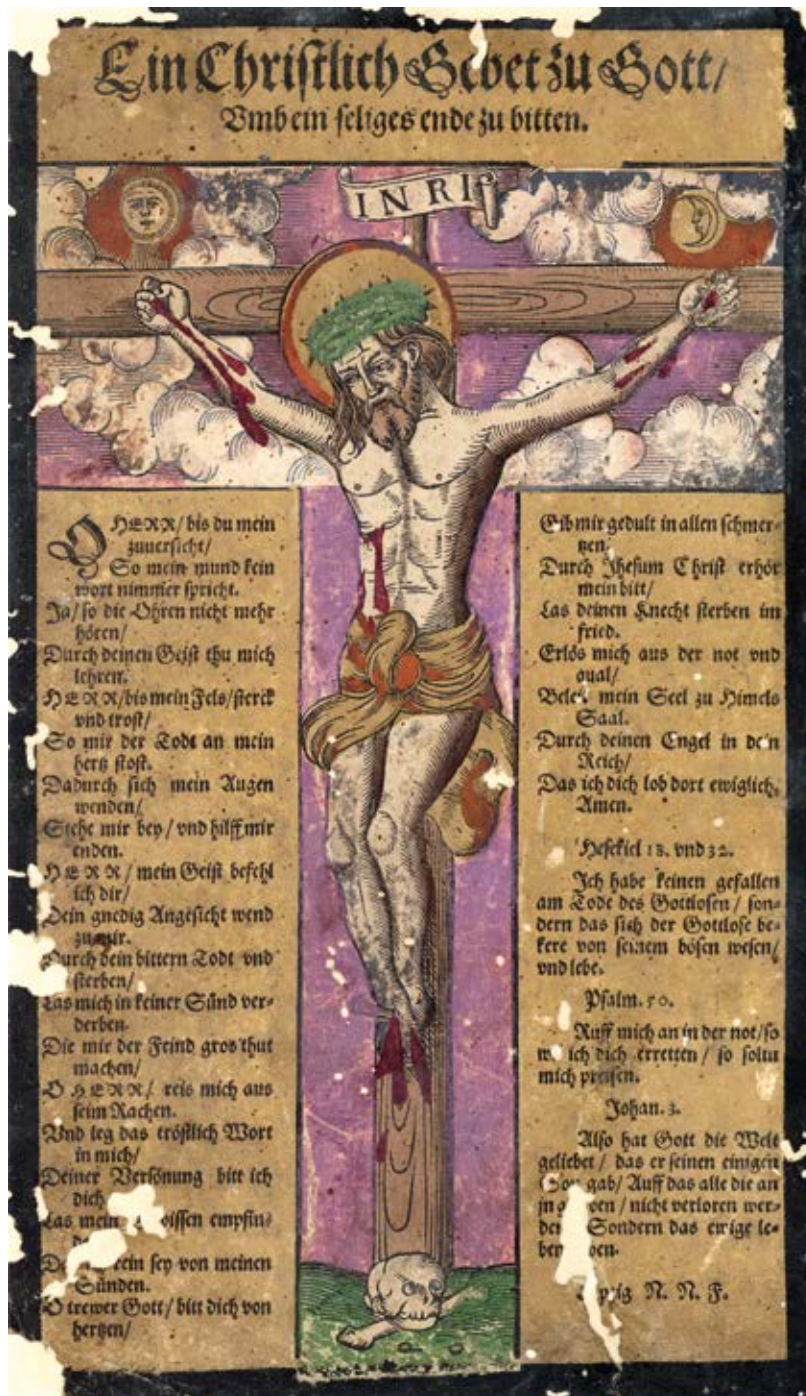
Formschneider" (2. kép).⁴ Innen tudhatjuk, hogy egy olyan kiadás került napvilágra a kötéstáblából, amelyről a kutatásnak mindeddig nem volt tudomása.⁵ A metszet alatt a bűnbeesés és a megváltás története olvasható; az összesen hatszor négy sornyi latin és német nyelvű, verses formában megírt szöveg szedett betűkkel készült, Nickel Nerlich betűkészletével. A töredék színezése a nyomatkészítéssel egykorú; a kék, a zöld, a barna és a narancssárga szín különböző árnyalatait használták a kifestéshez.

Különös véletlen folytán a gyűjtemény egy másik 16. századi kötetében további két olyan metszet található, amelyek szintén Nerlichhez köthetőek, és amelyek a kutatás számára mindeddig ugyancsak ismeretlenek voltak. A lapok alja jelzett: „Leipzig N. N. F.”, a rövidítés legvalószínűbb feloldása: „Nickel Nerlich Formschneider”.⁶ Az egyik kompozíció a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, a másik a Megváltó profilból készült büsztjét (3-4. kép). Mindkettő nagy méretű, fólió formátumú könyvbe illesztett, egész oldalas kép. Méretük

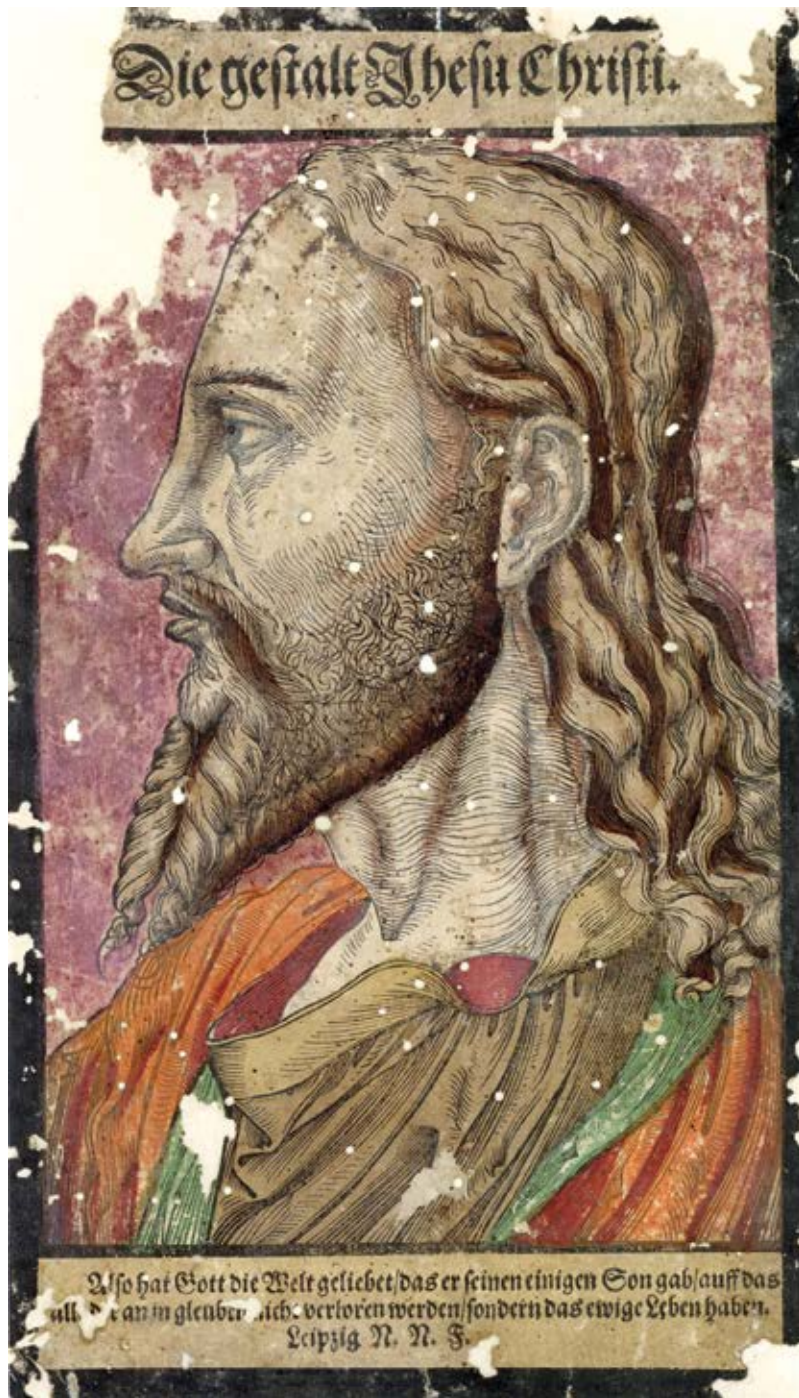
4 Az évszám átfaragása nehezen értelmezhető. Fent megmaradt az első két szám: „12”, és a harmadik szám fele, ami így leginkább egy 7-esre emlékeztet. Lent az eredeti „In augspurg” helyére egy „L” került, ami lehet római 50-es, vagy a kiadás helye, Leipzig első betűje; az utóbbi megfejtés tűnik valószínűbbnek.

5 HOLLSTEIN (German), V. 28. A metszet négy példányban maradt fenn, ezek közül három színezetlen és egy színezett.

6 A könyv jelzete: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 543.185; Martin Luther: Hauspostilla über die Sonntags- und der fürnehmsten Feste Evangelien durch das ganze Jahr. – [Wittemberg]: [H. Krafft], [1570 körül]. Nerlich oeuvre-je a Hollstein-féle katalógusban nem tartalmazza ezt a két lapot, Strauss katalógusa és a VD16 sem ismeri őket. Vö. HOLLSTEIN (German), XXX. 11–16; STRAUSS 1975. II. 809–814.

3. Keresztrefeszítés. Kiadó: Nickel Nerlich, 1560-as évek
MTA KIK Kézirattár és Régi Nyomatványok Gyűjteménye, T-1062

4. Krisztus profilportréja. Kiadó: Nickel Nerlich, 1560-as évek
MTA KIK Kézirattár és Régi Nyomtatványok Gyűjteménye, T-1063

a kerettel együtt teljesen egyező (a körbevágásokból és sérülésekből adódó pontatlanságokat is figyelembe véve kb. 29,5 × 17 cm). Színezésük azonos elveket követ: lila háttér előtt zöld, narancssárga, bordó és többféle árnyalatú barna festékekkel készült. Két olyan egyleveles nyomtatványról van szó, amelyek a kor szokásainak megfelelően címfelirattal és a magánáhitat céljait szolgáló, versbe szedett, népnyelvű, vallásos szövegrészekkel egybekomponálva jelentek meg. A méret, a keretezés és a színezés összhangja alapján valószínű, hogy eredetileg is diptichonként forgalmazhatták őket.⁷ A kötetet mindenestre az előzőkre és a hátsó szennylevélre ragasztva párban díszítették, feltehetően évszázadokig, valószínűleg egészen a könyv keletkezésének idejétől fogva (1575), mintegy tartalmilag is odaillő díszes keretbe foglalva a könyv tartalmát, Luther *Hauspostilléjét*, amely az evangélium szövegeire épülő prédikációkat tartalmazza az egyházi év rendjének megfelelően. Az 1990-es restaurálás során a metszeteket a könyv lapjairól leválasztották.⁸

Nickel Nerlich életrajza

A három alkotást összekötő Nickel (Nikolaus) Nerlich személye a művészettörténet és a nyomdászattörténet számára is jól ismert. Egy, a 16–17. század folyamán több generáción keresztül nyomon követhető, a kép- és könyvkészítés terén is aktív lipcsei család tagja volt.⁹ A legkorábbi adatok az apjáról ismertek, akit ugyan-csak Nikolaus Nerlichnek hívtak, és csupán írásos források maradtak fenn róla; annyit tudunk, hogy metszőként (*Formschneider*) és egyleveles nyomtatványok kiadójaként (*Briefmaler*) működött 1525-től 1540-ben bekövetkezett haláláig. Fia, ifj. Nickel Nerlich második, Margarethe Ottóval kötött házasságából született, 1540 táján.¹⁰ Az özvegy később egy könyvkötéssel és

egyéb árucikkek kereskedésével foglalkozó polgárhoz ment újból feleségül. Az ifjabbik Nikolaus neve 1563-ban szerepel először a lipcsei polgárok jegyzékében mint „Nickel Nerlich Formscheider *filii Nicolai civis*”.¹¹ A feljegyzések szerint az 1570-es években a Ritterstraßen birtokolt egy házat, ugyanakkor egy másik házat is vásárolt Hans Rambau nyomdász közvetlen közelében; utóbbi halálakor (1579) a nyomdász kiskorú gyermekeinek gyámja lett. A fennmaradt források szerint 1578-ban egy újabb házat vásárolt a grimmai kapu (Grimmaisches Tor) előtt, és műhelyét ide helyezte át. A Thieme-Becker művésztkatalógus vonatkozó, 1931-ben megjelent kötete idézi az *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* 1888-as kiadását, melyben az áll, hogy 1587-ben Nerlich Stephan Günther és Gottfried Lüttich térképkészítők számára dolgozott *Formschneider*ként. Az eredeti, feltehetően hiteles forrás, tehát a pontos szöveg azonban már nem fellelhető;¹² ugyancsak a Thieme-Becker szerint egy 1596-os forrás *Briefmaler*nek nevezte a mestert.¹³ Nyomdászként a források szerint 1592-ig működött Nerlich, ekkor a Grimmaisches Tornál álló házat és annak ingóságait, köztük műhelyét a teljes felszereléssel, átadta Vincentius Strach nyomdásznak, azzal a kikötéssel, hogy Strach csakis neki teljesít megrendeléseket, ő maga pedig innentől kezdve kiadóként folytatta működését.¹⁴ Kiadóként rendkívül sikeresnek bizonyult, 1602-ben szász választófejedelmi, majd 1606-ban császári privilégiumot szerzett több mű kiadására is – lényegében a legkeresettebb művek, orvosi kézikönyvek és orvosi tanácsokkal fűszerezett kalendáriumok (ún. *Practicák*) nyomtatására.¹⁵ Egy bejegyzés 1604-es dátumú *Formscheider*nek nevezi Nerlichet annak kapcsán, hogy ő és Peter Klau (*Briefmaler*) megbízást kapott a miniátor és *Briefmaler* Peter Schenkel hátrahagyott vagyonának felbecslésére az örökösödési adó megállapításához.¹⁶ Nickel Nerlich 1612 augusztusában halt meg; ő volt az első, akit az ún. régi lipcsei Johannis-Friedhof területén, a család által a 17. század végéig használt sírhelyre temettek el.

7 Az is elképzelhető, hogy több hasonló kép is volt a műhelyben, és a vásárló a saját ízlése szerint választhatott és állíthatott össze akár egy diptichont is.

8 A két metszet időközben átkerült a töredékgyűjteménybe, jelzetük: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T-1062 és T-1063. A kötet provenienciája ismeretlen, sem korai, sem későbbi posztesz-szorbejegyzés nem található benne.

9 Albert Schröder 1525-től 1690-ig közölt különböző levéltári és sírfel-iratokon található adatokat a Nerlich családról. SCHRÖDER 1941.

10 BENZING 1963. 281; RESKE 2007. 524–525.

11 WUSTMANN 1879. 55–56.

12 HOLLSTEIN (German), XXX. 16. THIEME-BECKER, XXV. 931: Nickel Nerlich (Hildegard ZIMMERMANN).

13 Uo. 931.

14 A többoldalas, minden apró részletre kiterjedő szerződés fennmaradt, és Albert Schröder a teljes szöveget közli. SCHRÖDER 1941. 155–156.

15 Uo. 153. Schröder ebben az esetben is közli a teljes szövegeket, amelyekből kiderül, hogy a választófejedelmi privilégium érvényesítését Nerlich végül császári privilégium beszerzésével tudta biztosítani.

16 STRAUSS 1975. II. 809.

Nerlich tevékenységeinek meghatározása

A források ennyit árulnak el; de miről tanúskodnak a fennmaradt művek? Nickel Nerlichet elsősorban nyomdászként és kiadóként tartja számon a szakirodalom, a könyvek készítése terén kifejezetten termékeny volt: a VD16 (a német nyelvterületen 1501 és 1600 között kiadott művek katalógusa) nyolcvannyolc Nerlich által nyomtatott vagy kiadott nyomtatványt ismer, a VD17-ben (a német nyelvterületen 1601 és 1700 között kiadott művek katalógusa) harminckét mű köthető a nevéhez. A forrásokban is előfordul, és az általa kiadott könyvek impresszumában is gyakran megjelenik, csaknem egész életén át, 1575 körülől 1600-ig, hogy a *Formscheider* megjelölés kapcsolódik a nevéhez; néha egészen ellentmondásos módon is: „Gedruckt zu Eiszleben, bey Urban Gaubisch, in verlegung Nickel Nerlichs Formschneiders zu Leipzig”, [1586].¹⁷ A *Formschneider* szó elsődlegesen a fametszetek készítésekor a dúcba a formát bemetsző mestert jelenti, tágabb értelemben azonban sokféle „formaalkotás” esetében használták – akár még a mézeskalácsok sütéséhez készített formák alkotóját is nevezhették így –, és mindenképpen kétkezi munkát jelöl, szemben a kiadó (*Verleger*) szellemi tevékenységével. Maga a betűket elkészítő nyomdász is kétkezi munkát végzett, ha nem is fába, de acélba metszette a kívánt formát, a betűt. A 16. század elejéről maradt is fenn olyan forrás, amely egyértelműen a betűkészítési munkára alkalmazza a *Formschneider* kifejezést.¹⁸ A szóhasználat értelmezését tovább bonyolítja, hogy időnként az egyleveles lapok nyomdászai, a tulajdonképpeni *Briefmalere* is nevezték magukat *Formschneider*nek.¹⁹

Felmerül a kérdés, hogy Nickel Nerlich esetében utalhat-e konkrétan arra a szóhasználat, hogy ő maga is készített a metszetek nyomtatásához dúcokat?

Az alábbiakban a legjellemzőbb tevékenységek szerint korszakokra bontva vázolom fel Nerlich életművét. A keletkezési dátumokból kirajzolódó kép alapján Nickel Nerlich nyomdászai és kiadói működést megelőzően foglalkozott intenzíven egyleveles nyomtatványok készítésével, ezeket azonban – a kronológiát felcserélve –

a könyvek után tárgyalom, mert a Budapesten előkerült képek elemzéséből vonhatók le újabb tanulságok Nerlichel kapcsolatban, ezek alapján fogalmazható meg a válasz a feltett kérdésre.

Nerlich mint nyomdász és Formscheider (1575 körül – 1582)

Nerlich első ismert nyomtatványa 1575 körül jelent meg; a négyleveles művecske az asszonyi viselkedésről szól, részletesen elemelve a (férj szempontjából) helyes és helytelen női magatartást.²⁰ Az impresszumban ez áll: „Zu Leipzig bey mir Nickel Nerlich Formschneider”. Illusztráció nem tartozik a fűzethez (tehát a *Formscheider* szó nem utalhat arra, hogy Nerlich metszetet készített benne), a „bey mir” megjelölés pedig egyértelműen azt jelenti, hogy Nickel Nerlich nyomdászként vett részt a mű keletkezésében. 1575 és 1580 között minden évből több mű is fennmaradt Nerlich nyomdájából, és minden esetben *Formschneider*nek nevezte önmagát.

Visszatérő motívum a korábbi szakirodalomban, hogy az 1577-es üstökös megjelenését leíró mű címlapmetszetét Nerlich saját kézzel metszett alkotásának tekintsék, de ezt az attribúciót konkrét bizonyíték nem támasztja alá.²¹ A tájelemekből és figurális asztrológiai jelekből felépülő kompozíció jelzés nem található, kvalitása pedig a névtelen könyvillusztrációk szintjének felel meg. Nerlich 1580-ig kiadott tizenhárom művének csaknem fele illusztráltan jelent meg, ezen hat kiadványból kettőben az üstökös-kép található. Az 1576-ban megjelent nyolclevelű „Ein schoen neues geistliches Lied zu singen, ewiger Vater im Himmelreich...” címlapját egy olyan *Olajfák hegye* metszet díszíti,²² amely már 1567-ben is megjelent egy kétszáz levélnyi, nagyszabású lípcsei nyomtatványban, melyet az az id. Hans Rambau adott ki,²³ akinek fiai 1579-től Nickel Nerlich gyámsága alá kerültek. Logikailag nem kizárt, hogy eredetileg Rambau számára maga Nerlich metszette volna a képet, de erre semmi

17 A legkorábbi ilyen nyomtatvány: VD16 ZV-9733 (1575 körül), a legkésőbbi: VD16 S 701 (1600); az 1586-os kötetet lásd: VD16 M 6073.

18 RDK, X. 190–224: Formschneider, Formschnitt (Tilman FALK). Az említett forrás Thomas Anselm 1518. január 7-én kelt levele id. Johannes Kobergerhez. Az RDK-ban a forrás pontos szövege szerepel.

19 RDK, II. 1172–1180: Briefmaler (Wilhelm H. LANGE). A *Briefmaler* megnevezés a *Formschneider*hez hasonlóan tágabb jelentéssel is bír, ekvivalens lehet a *Briefdrucker*, *Kartenmaler*, *Kartenmacher* stb. megjelölésekkel.

20 VD16 ZV 9733. Nickel Nerlich Christoph nevű fia 1575-ben született († 1620. január 7.), tehát ő ekkor már házas ember volt. Másik fia születési dátuma nem ismert, annyit tudunk, hogy III. Nikolaus Nerlich 1620-ban hunyt el. Mindkét fiú követte apja hivatását, nyomdász és könyvkereskedő lett belőlük. SCHRÖDER 1941. 159.

21 VD16 S 8833. WUSTMANN 1879. 56; SCHRÖDER 1941. 159.

22 VD16 ZV 13065.

23 VD16 ZV 20852, fol. X6v.

bizonyíték nincs. Ugyanakkor a Nerlich által kiadott egyik legkorábbi, gazdagon illusztrált mű, az 1582-es *Passional Büchlein* metszeteit egy AN monogramú mester szignálta, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a nyomdász Nerlich nem ragaszkodott ahhoz, hogy saját maga készítse a metszeteket az általa nyomtatott művekbe.²⁴

Nerlich mint kiadó (1582–1601)

A levéltári források, illetve a fennmaradt művek által kirajzolódó életpálya csak részben fedi egymást. A forrásokban 1592-től van nyoma annak, hogy Nickel Nerlich nyomdászból kiadóvá vált, és – úgy tűnik – a teljes felszerelését átadta utódjának. A Nerlich nevéhez köthető kiadványok azonban arról tanúskodnak, hogy kiadói tevékenységét már egy évtizeddel korábban, 1582-ben megkezdte, és a grimmai kapunál található műhely átadásával mindössze annyi változott, hogy ettől kezdve a Lipcsében kiadott műveit Vincentius Strach nyomtatta, míg az előző évtizedben többnyire Johann Beyert (1551–1596) foglalkoztatta.²⁵ A közreműködés jellegének megfogalmazását illetően tipikusnak tekinthető az első, Johann Beyerrel koprodukcióban készült mű impresszuma: „Gedruckt zu Leipzig, bey Johan Beyer, in verlegung Nicol. Nerlichs, 1582.” Ebben az 1582–1601-ig terjedő időszakban, amikor Nerlich kiadó és nyomdász

is volt egyben, a művek impresszumának többségében Nerlich *Verleger*nek, néhányszor *Bibliopolae Lipsic*inek nevezi magát.²⁶ Az is igaz, hogy a Strach-féle szerződés után fokozatosan áthelyeződött a hangsúly a Lipcsében történő nyomtatásra, és ennek eredményeként az 1592 és 1601 közötti időszakból harmincegy olyan nyomtatvány maradt fenn, amelynek Vincentius Strach a nyomdásza és Nickel Nerlich a kiadója.²⁷ Az előző évtizedben Beyerrel közösen hat műve maradt fenn, miközben másfél évtizeden keresztül számos más városban foglalkoztatott nyomdászokat: 1585 és 1600 közötti kiterjedt kiadói tevékenységét huszonegy fennmaradt nyomtatvány bizonyítja, ezek közül nyolc a Lipcséhez egészen közel fekvő Eislebenben készült.²⁸ Eislebenen kívül pedig frankfurti, berlini és drezdai műhelyekben is rendelt könyveket.²⁹ A művek szövegét tekintve Nerlich legambiciózusabb kiadásai (néhány lipcsei kiadás mellett) jellemzően Frankfurtban készültek,³⁰ ám az illusztrációk számát tekintve két, Drezdában nyomtatott kötet emelkedik ki a művek sorából, amely német uralkodók, választófejedelmek és egyéb neves személyek portrésorozata két egymást követő évből (1596 és 1597).³¹

A kiadói tevékenység mellett azonban Nickel Nerlich nem hagyott fel a saját nyomtatású művek készítésével sem, és ezen elsődleges műhelyének 1592-es átadása sem változtatott; nyilván nem egy helyen tartotta az összes felszerelését és Strachnak csak a grimmai kapunál álló ingatlan ingóságait adta át.³²

24 VD16 H 1302, fol. u6r. A műben számos, lényegében azonos méretű, keretezésű és stílusú metszet található. A nagyjából kortárs lipcsei könyvillusztráláshoz további adalék, hogy a Nerlichhez szoros kapcsolatban álló Rambau egy STS és egy HB monogramú metsző képeit is felhasználta műveiben az 1550-es évek végén (ld. VD16 B-7549 [1558]; VD16 L-2726, V-2637, V-18623 [1559]).

25 Strach előtt hat különböző nyomdász is dolgozott Lipcsében Nerlich számára. 1582-ben két lipcsei nyomdással is adott ki közös művet: Beyerrel és Georg Defnerrel (aktív: 1580–1587) (VD16 N-415). Az utóbbival többször nem dolgozott együtt, Johann Beyerrel való együttműködése ellenben 1590-ig nyomon követhető (VD16 H-1302 [1582]; VD16 ZV-31771 [1587]; VD16 M-5998 [1588], VD16 ZV-11125 [1589]; VD16 M-5999 [1590], VD16 M 6007 [1590]). A Beyer közreműködésével készült művek közül az első egy nagyobb terjedelmű teológiai munka, a többi kiadvány az efemer kalendáriumirodalom körébe tartozik. Nerlich kiadásában jelent meg továbbá egy harmadik lipcsei nyomdász (Abraham Lamberg [1557–1629]) közreműködésével egy német nyelvű Albertus Magnus-kiadás (VD16 ZV-310, 1591), valamint 1598-ban egy több mint hétszáz oldalas Genezis-kiadás Michael Lanzenberger nyomtatásában (VD16 B 3005). Franz Schnelbaltz nyomdájából egy *Prognosticon Astrologicum* készült Nerlich számára 1596-ban (VD16 A 248).

26 A *bibliopola* ragozott alakja a megnevezés ezekben a művekben: VD16 N 415, VD16 C 3094.

27 A harminc mű adatait a VD16 tartalmazza, egy közös kiadás készült a 17. században (VD17 2863;749736C).

28 Eislebenben két alkalommal Urban Gaubisch (aktív: 1554–1604) volt a nyomdász, a többi esetben pedig Andreas Petri. Az összes eislebeni nyomtatású rövid, maximum negyven oldal terjedelmű, és egy kivétellel valamennyi az adott évre szóló kalendáriumfüzet műfaján belül tartozik valamelyik típushoz (*Schreibkalender* vagy *Prognosticon Astrologicum*; vö. VD16).

29 Frankfurtban hat, Drezdában öt, Berlinben két művet rendelt Nerlich.

30 Az első Frankfurtban megjelent mű egy Cicero-kiadás Johann Spieszszel (1540–1623) közösen (VD16 C 3094, 1587); három évvel később készült egy háromszáz oldalas teológiai munka, amelyet Andreas Eichhorn (1533–1615) nyomtatott (VD16 S 4381, 1590). Ugyancsak Andreas Eichhorn műhelyéből származik egy „szokásos” *Prognosticon*-füzet is (VD16 ZV 1109, 1591). A frankfurti Nikolaus Voltz három művet nyomtatott Nerlichnek, az első egy 1594-es *Practica Astrologica*, amelyet 1595-ben egy komolyabb mű követett: Andreas Jeßner nagyjából kétszázötven oldal terjedelmű *Kunstammerje*, amelyet ugyanabban az évben kétszer is kiadott Nerlich és Voltz együtt (VD16 J 237 és ZV 25798). A berlini megrendelések közül két kalendárium-típusú, rövid mű maradt fenn 1590-ből a ferences kolostor (*Grawen Kloster*) nyomdájából (VD16 ZV 1122 és VD16 ZV 1117).

31 VD16 ZV 239 és ZV 240.

32 Csupán négy művet nyomtatott Nerlich saját maga ebben az időszakban: VD16 S 8830 (1584); VD16 ZV 22552 (1590); VD16 Z 232 (1594); ZV 30945 (1597).

Nerlich mint nyomdász és Briefmaler; az utolsó évtized (1602–1612)

Az 1600-ban már nagyjából hatvanéves mester a 17. században egyetlen nagyobb terjedelmű művet nyomtatott (Héliodórosz *Historia Aethiopica* 1597-es kiadásának utánnomását),³³ a többi műve egyleveles vagy néhány ívnyi kalendárium volt. A nyomdászi munka nélküli kiadói tevékenységet abbahagyta, nem bízta más műhelyekre a nyomtatást, hanem saját maga nyomtatta és adta ki műveit. 1601-ben, a későbbiekben rendkívül sikeres egyleveles, dupla fólió méretű naptár volt az utolsó, amit Vincentius Strach nyomtatott a számára, ám az összes többi (szám szerint harminc) 17. századi művet saját maga készítette. A fent említett választófejedelmi, majd császári privilégiumnak köszönhetően úgy tűnik, az évi egy darab egyleveles naptár és két-három kalendáriumfüzet biztos megélhetést nyújtott. Ezek a művek minden esetben Albin Moller vagy Georg Kreslin *Practica Astrologica*, *Prognostica Astrologica*, *Allmanach*, *Schreibkalender* című műveinek az adott évre aktualizált változatai voltak.³⁴

Az egyleveles, nagy méretű, nyilvánvalóan falra szánt kalendáriumnak a díszítés tekintetében két változata is volt: az egyik kétoldalt egyrészt a tizenkét apostol, másrészt a tizenkét zodiákus ábrázolása látható, a másik típusú kiadványon kétoldalt tíz-tíz kép kapott helyet, melyek a nő és a férfi tíz életkorát jelenítik meg a tízéves gyermektől a százéves, halálos ágyán fekvő aggastyán, illetve matróna bemutatásáig. Ez utóbbi díszítési módot 1603-ban és 1608-ban választotta Nerlich, a többi évben (1601–1611-ig) a tradicionálisabb témájú képek mellett döntött. Méretben egyezik a két kiadás, két fólió méretű dúrról nyomtatva 77/80 × 32/33 centiméteresek. A kalendáriuminformációk szedett betűkkel és jelekkel készültek, de a széleken és a szöveg között is nyomdai cifrák vagy egyszerű vonalak tagolják a „szöve-

get”. A kiadvány sikerét mutatja, hogy bár Nickel Nerlich 1612-ben elhunyt, 1620-ig, Christoph nevű fiának haláláig a két örököse együtt folytatta változatlan formában a mű kiadását, amelyet a legifjabb Nikolaus Nerlich egyedül vitt tovább 1626-ban bekövetkezett haláláig.³⁵

Nerlich mint Formschneider

Nichel Nerlich nevét a művészettörténet-írás is számon tartja. Thieme-Becker művészlexikonában is szerepel, bár ebbe a kiadványba azok a mesterek is bekerültek, akik egyértelműen olyan *Briefmalerek* voltak, akiknek az egyleveles, metszetekkel díszített lapok képeihez annyi közülük volt csupán, hogy ők nyomtatták őket. Geisberg és Strauss katalógusaiban, mivel a 16. századi egyleveles nyomtatványok közlése a céljuk, értelemszerűen teljes joggal veszik számba a *Briefmalerként* működő mestereket, így Nerlichet is.³⁶ Hollstein metszetkatalógusa ellenben általában nem szentel tételt a metszettel ellátott nyomtatványok készítőinek csupán azért, mert azok *Formschneidernek* nevezik magukat, Nickel Nerlich azonban Hollstein katalógusában is helyet kapott, mert esetében annál, hogy „metsző”-ként jelzi a nyomtatványait, nyomósabb érvek is szólnak amellett, hogy egyes képek megalkotásában is lehetett szerepe. Egyrészt két általa kiadott metszeten a képen belül is található N. N. monogram. Közülük az egyik mű helye ismeretlen, és Hollstein Naglertől vette át a metszet leírását,³⁷ a másik, a *Krisztus keresztelését* ábrázoló egyleveles nyomtatvány (5. kép) a nürnbergi Germanisches Nationalmuseumban (GNM) található, az N. N. monogram mellett 1564-es évszámmal; a monogram feloldásához a nyomtatvány impresszuma a kulcs: „In Leipzig bey Nickel Nerlich Formschneider in der Ritterstrassen.” Továbbá a források között már említésre került az a mára elveszett adat, amely szerint Nerlich 1587-ben két térképkészítő

33 VD16 ZV 30945 és VD17 15;745419D. Mindkét mű nyomdásza és kiadója is Nerlich volt.

34 Vö. VD17.

35 Nickel Nerlich halálának évéből nem maradt fenn általa kiadott nyomtatvány; az egyleveles naptár (apostolok és zodiákus jelek) feltehetően 1612-es kiadása csonka, a levél aljáról hiányzik az impresszum (VD17 2863;749750V). 1613-ban a női és férfiéletkorokat bemutató lap jelent meg Nerlich Nikolaus nevű fiának nyomtatásában (VD17 2863;749751C), 1614-ben az előző évvel egyező illusztrációkhoz ez az impresszum társul: „Gedruckt zu Leipzig: bey und in verlegung Nicol. Nerlichs Erben, auffß Jahr nach Christi Geburt 1614” (VD17 2863;749752L). 1515-ben redukált formában, csak kétoldalt hat apostollal jelent meg a falinaptár impresszum nélkül (egyetlen

dúrról készült, mérete is nagyjából a korábbi kiadványok fele 44 × 30 cm; VD17 2863;749754A). 1616-tól kizárólag az apostolokat és zodiákusokat ábrázoló lapot jelentették meg, furcsa módon egészen 1628-ig Nikolaus Nerlich nevével, miközben 1626-ban meghalt. Vö. VD17 (1616-tól 1626-ig egészen hasonló kialakításban jelent meg a nyomtatvány). 1601 és 1628 között 1618 kivételével minden évből maradt fenn példány, az összes lapot Pegauban őrzik, és a VD17-ben mindegyik nyomtatványról elérhető nagy felbontású, színes reprodukció.

36 Ld. GEISBERG 1974; STRAUSS 1975.

37 HOLLSTEIN (German), XXX. 16. Nr. 6; NAGLER 1858–1879, IV. 771: no. 2484. Ovális keretbe komponált kép (21,1 × 10,1 cm), a keret reneszánsz díszítésében (gyümölcsök, delfinek stb.) található az N. N. monogram.

5. Krisztus keresztelése. Kiadó: Nickel Nerlich, 1564
Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, H5591

számára dolgozott *Formschneider*ként; az eredeti szöveg ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy ez a lapok nyomtatására vagy metszésére és nyomtatására vonatkozott; bár valószínűleg az elveszett forrás sem tenné egyértelművé a helyzetet.

A leírtak alapján tulajdonképpen a nürnbergi metszet N. N. 1564 monogramja az egyetlen ellenőrizhető, közvetlen bizonyíték arra, hogy Nerlich a fametszés mesterségéhez is értett.³⁸ Mindemellett egészen biztos, hogy a saját neve alatt adott ki mástól származó metszeteket (mint említettük, az általa kiadott könyvekbe is mások metszetei kerültek), sőt, ahogy azt a budapesti Burgkmair-féle *Ádám és Éva*-metszet esete mutatja, az sem volt idegen tőle, hogy egy régebbi dűcöt átfaragva a képen belül helyezze el a saját nevét. Paradox módon azonban pont ez a részlet, Burgkmair metszetének átalakítása amellezt szól, hogy Nerlich képzett metsző lehetett; sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy saját maga ragadott metszőkést, hogy a nevét odaírja a dűcra, mint hogy ezzel valaki mást bízott volna meg; ha csak a nyomdászathoz értett volna, egyszerűbb és épp elegendő lett volna szedett betűkkel a lapra helyeznie a nevét.

Ismert egy másik eset is, amikor szintén neves művész metszetének dűca került Nerlich birtokába, és ő azt a saját neve alatt adta ki (ebben az esetben nem történt átmetszés). Ez Cornelis Anthonisz hat képből álló, a tékozló fiú történetét elbeszélő metszetsorozatának első képe volt.³⁹ A Burgkmair 1510-es fametszete nyomán készült, a Német-Római Birodalom tartományainak címerével díszített sást ábrázoló, nagy méretű metszetnek ismert egy Jost de Necker és egy David Necker által kiadott változata is; Hollstein katalógusa szerint ezek valószínűleg ugyanannak a dűcnek a különböző állapotai. Hollstein felveti annak a lehetőségét is, hogy Nerlich kiadásában ennek a dűcnek egy továbbmetszett változata jelent meg, ahol Nerlich neve a kép keretén belül, metszett betűkkel készült, úgy, mint az *Ádám és Éva* képen.⁴⁰ Nerlich egyleveles nyomtatványai között van még egy Dürer-másolat, amely *Krisztus sírba tetelét* ábrázolja (őrzési helye ismeretlen). Három további met-

szetnek nem ismert az előképe, kettő közülük a *Birodalmi sashoz* hasonlóan nagy méretű kiadvány: az 1571-es *A lepantói csata ábrázolása* (84,5 × 34,5 cm, a metszet, három dűcről nyomtatva, a lap a nyomtatott szöveggel kb. 90 × 70 cm) és egy 1572-es kivégzésről beszámoló lap (a metszet mérete: 33,5 × 85 cm). A harmadik, előkép nélküli metszet kisebb méretű, és *Krisztus keresztelését* ábrázolja (őrzési helye: Nürnberg, GNM). Léptékét és műfaját tekintve is ez az a mű Nerlich oeuvre-jében, amely leginkább alkalmas az összehasonlításra a két kisebb budapesti nyomtatvánnyal.

A budapesti devóciós lapok elemzése

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött, eredetileg kötetbe ragasztva diptichonként felhasznált két metszet jelen állapotában 29,4 × 17 cm, a nürnbergi lap 28 × 14 cm méretű, de fent és lent valószínűleg vágta belőle. A képet és a szöveget mindhárom esetben vastag, fekete, nem nyomtatott, hanem utólag kézzel festett keret veszi körül; a szöveget a nürnbergi lapon három oldalról nyomdai cífrák sorából álló keretbe foglalták, a budapesti lapokon ezzel a megoldással nem találkozunk. A kifestés módja és színei teljesen megfelelnek egymásnak a három képen. A pergamen natúr színe a testfelületek és a felhők színe lett, egyébként a lapok többi részét mindenhol festék borítja. A szedett betűs írás háttere egy mélyebb sárga pergamenszint imitál, és ugyanez a szín helyettesíti az aranyat is a glóriák és más túlvilági fények esetében (a Nap és a Hold a *Keresztrefeszítésen*, a Szentlélek galambja és az Atya jelenlétére utaló görögkereszt dicsfénye a *Krisztus keresztelése* metszeten), továbbá Krisztus ágyékkendőjét is ezzel a színnel festették át. A narancs, bordó, zöld és barna színek árnyalatai egyeznek a különböző provenienciájú műveken. A különbség a háttérnél figyelhető meg: a diptichonképeken lila színű, a nürnbergi képen kék és halványsárga. A kézi festéssel történő modellá-

38 Mivel az évszám a metszeten van, nem az impresszumban, a nyomtatás lehet későbbi is, de feltételezhető, hogy amennyiben többször is kiadták, a nyomtatvány először 1664-ben került a piacra. A dűc állapotáról az erős színezés és a lap sérülései miatt nehéz véleményt alkotni.

39 A Nerlich által kiadott lap: STRAUSS 1975. II. 810. Az eredeti sorozat: HOLLSTEIN (Dutch & Flemish), XXX. 12–14: no. 5–11. HAEGER 1986 a rejtett protestáns propaganda példájaként elemzi az 1540-es évekre datált sorozatot, felvetve azt is, hogy a katolikus cenzúrától való félelem miatt nincs szignó és évszám a képeken. HOLLSTEIN szerint az egyetlen példányban fennmaradt teljes sorozatból az első („kézzel

színezve, német szöveggel és ornamentális kerettel kiegészítve”– Nerlich nevének említése nélkül) és a harmadik képnek ismert egy-egy későbbi levonata.

40 Az eredeti Hans Burgkmair-metszetet ld. HOLLSTEIN (German), V. 170: no. 829. A tétel felsorolja a mű másolatait: Jobst de Necker, Augsburg; David Negker, Augsburg; N. N. zu Leipzig. Jobst de Necker és David Negker metszetét ld. STRAUSS 1975. II. 804: no. 7. Nerlich metszetét lásd Uo. 814: no. 4. Az eredeti Burgkmair-metszet különböző állapotairól és Jobst de Necker másolatának feltételezett, módosított megjelenéseiről ld. HOLLSTEIN (German), XXX. 15–16.

lás jellege teljesen nyilvánvalóvá teszi azt, hogy azonos helyen történt a metszetek színezése. Az ágyékkendő-kön ugyanolyan elvek szerint jelzi az árnyékos helyeket a narancs, illetve a bordó festék; a pergamenszínű testfelületek és felhők esetében pedig egy halvány narancsos-barna szín próbálja növelni a térhatást. A kézi festés minden valószínűség szerint Nerlich műhelyében készült, eredetileg így kerültek a képek forgalmazásra.

Kérdés, hogy tekinthetjük-e a szó elsődleges értelmében a képek metszőjének is a lapokat kiadó, magát *Formschneidernek* nevező Nickel Nerlichet. A két mezeten Krisztus-felsőtest, az ágyékkendők és a Krisztus-arcok sok eltérést mutatnak, általános különbség, hogy a *Keresztelés*-képen több az íves vonal, a *Keresztrefeszítés* esetében pedig inkább az egyenes vonalak dominálnak. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy különböző előképek alapján dolgozott a metsző, kevésbé élesek ezek az eltérések. A felhők kidolgozása ezzel szemben egészen hasonló, itt a felhőket alkotó körívek nagysága és az árnyékolást szolgáló párhuzamos vonalak elhelyezésének módja teljesen megfelel egymásnak. Ha ezt a marginális motívumot nézzük, akkor ezek azonos metszői kézre utalnak.⁴¹

A Nerlich által kiadott Krisztus-profilkép ikonográfiai szempontból is érdekes, szövevényes előtörténettel bír. A típus jellegzetessége a teljesprofil-beállítás, a magas, hátrafelé ívelő homlok és a hosszú, hullámos haj. Ez a fajta Krisztus-ábrázolás írott forrásokra támaszkodik, képi ismétlése csúcspontját pedig 1500 körül érte el, azt követően, hogy II. Bajazid török szultán 1492-ben a birtokában lévő Krisztus-lándzsa ereklyét (Longinus lándzsájának hegyét) elküldte a pápának ajándékba, hálából azért, hogy trónkövetelő féltestvérét fogságban tartották Rómában. Állítólag ezzel az ajándékkal együtt érkezett Rómába az az antik eredetű, smaragdba vésett portré, amelyet Krisztus eredeti képmásaként

tartottak számon. Több változatban is fennmaradt a faragott drágakő itáliai bronzéremmásolata, ezek közül az egyik hátoldalán található annak leírása, hogy a *vera icon* smaragdportré a lándzsa ereklyével érkezett Rómába. Míg a lándzsa ereklye a mai napig a Vatikánban van, a kőbe vésett portrének nincs nyoma, és a bronzérem feliratán kívül más írásos bizonyíték sem maradt fenn róla.⁴² Az itáliai érmek német metszetek egész sorát inspirálták (datálásuk: 1500 körül – 1510 körül).⁴³ A leg híresebb közülük három Burgkmairtól származó és egy Thomas Anselmnek tulajdonított fametszet.⁴⁴ Mindhárom Burgkmair-metszet mellett ugyanaz a kísérőszöveg: egy, a 14–15. században rendkívül népszerű, Jézus egy kortársának tulajdonított levél, amely részletesen taglalja Krisztus arcvonásait (az első nyomtatvány szerint Pilátus írta Tiberius császárnak, a későbbi nyomtatvány egy kortárs római tisztviselőt, Lentulust nevezi meg szerzőként).⁴⁵ Az 1500-ban Erhard Rathold augsburgi műhelyében kiadott egész alakos Krisztus-kép és az 1510 körüli, medalionba foglalt metszetek esetében latin és német nyelven, az 1512-es, szintén medalionba foglalt fametszeten csak latinul olvasható a szöveg.⁴⁶ A Pforzheimben, 1507-ben kiadott, Thomas Anselmnek tulajdonított metszet alá nem a portréleírást, hanem a *Salve santa facies* kezdetű ima német fordítását nyomtatták.

Félévszázados szünet után, az 1560-as években ismét előkerült a téma: Krisztus profilportréja több fametszeten is visszatért. A Nerlich által közreadott metszet ebbe a vonulatba illeszkedik. Az egyiket a Magdeburgban *Briefmalerként* és *Formschneiderként* 1570-ig működő Pancratz Kempf adta ki, egy másik a frankfurti Anthony Corthoys 1566-os egyleveles nyomtatványán maradt fenn, a harmadik és negyedik Melchior Loch alkotásai: egy szignált és datált (1570-es), négyzet alakú mezőbe komponált mű és egy 1575 és 1580 közé datálható ovális fametszet.⁴⁷ Krisztus két ágban csavarodó szakálla, az

41 A teljes egyleveles nyomtatvány anyagát átnéztem a felhők kialakítására koncentrálván az 1550-től 1600-ig terjedő időszakban (STRAUSS 1975). Ilyen mértékű egyezést csak azonos életműveken belül találtam.

42 NAGEL–WOOD 2010. 241. Az érem elő- és hátoldala *Uo.* 240: fig. 20.1. Az érem egy másik, 1500 körüli, feltételezően Niccolò di Forzone Spinellinek tulajdonított változatát ld. NOLL 2018. 244–245. Hasonlóan ábrázolja Krisztust a veronai Matteo de'Pasti által 1440–1450 körül készített érem, amelynek felirata nem említi, milyen forrásból merített a művész; a későbbi érmekekkel egyezik a profilbeállítás és a hosszú, hullámos haj (*uo.* 244).

43 A legkorábbi közülük egy kevésbé minőségi, 15. század végi felső-Rajna-vidéki, „BM” monogramot viselő egyleveles nyomtatvány. *Einblattholzschritte* 2019. 355–357. Nr. 66. (Cornelia STAHL).

44 A négy metszetről ld. NOLL 2018. 242–247. 242–243: Abb. 14–17.

Továbbá: GEISBERG 1974. II. 412: G.440, 413: G.441, 414: G.442 (Burgkmair). *Uo.* I. 48: G.56-1 (Anselm). A Hollstein-féle metszetkatalógusban nem szerepel ez a metszet Thomas Anselm művei között, vö. HOLLSTEIN (German), II. 62–64.

45 Az egész alakos Krisztus-képről ld. még: *Einblattholzschritte* 2019. 366–377, Nr. 77 (Cornelia STAHL). Az ún. Lentulus-levél nagy valószínűséggel a 13. század végén vagy a 14. század elején keletkezett, az eredetéről és a későbbi történetéről ld. NOLL 2018. 245–246.

46 Ez utóbbi, 1512-es metszet a képen belüli feliratok és a fiziognómia részletei alapján is egyértelműen a fent említett, Niccolò di Forzone Spinellinek tulajdonított érem alapján készült.

47 A nyomtatványokat és kiadóik működésének leírását ugyanebben a sorrendben ld.: STRAUSS 1975. II. 501, 510. *Uo.* I. 133–134; *Uo.* II. 595–596, 610, 613. Pancratz Kempf fametszetének szedett betűs felirata hivatkozik a „Lentulus-levélre”, a részletes portréleírás nélkül.

erőtéljes (és kissé elrajzolt) nyaki izmok és a ruha nyakrészénél visszahajló redő az 1500 körül készült metszettek egyikén sem fordul elő, Kempf, Corthoys és Nerlich metszetein azonban mindhárom motívum megjelenik. Ugyanakkor Nerlichnél a homlok formája, a hajtincsek közül kilátszó fül és a hajtincsek erősen kontrasztos fekete-fehér hullámai nem a Kempf és Corthoys által kiadott metszettekkel, hanem Melchior Loch 1570-es művével mutatnak rokonságot, miközben pont ezek azok a motívumok, amelyek alapján feltételezhető, hogy Loch ismerte Thomas Anselm 1507-es metszetét. Hogy az ikonográfia új motívumai honnan származnak, nem egyértelmű. Az új sajátosságokat mutató három metszet közül a legkvalitásosabb Nerliché, de az eltérések inkább abba az irányba mutatnak, hogy egy számunkra ismeretlen előkép is létezhetett. Ami a kétágú szakáll magyarázatát illeti, akár a „Lentulus-levél” ismerete is lehet az ikonográfiában bekövetkezett változás oka, ugyanis a levélben ez áll: „...*barbam habens copiosam [...] in medio bifurcatam*” („a szakálla dús [...] középen kétfelé ágazó”).⁴⁸ Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy ebben az időszakban divat volt a kétfelé fésült szakáll, ezt számos kortárs portré bizonyítja, és szemből ábrázolt Krisztus-portrékon is megjelenik a motívum.⁴⁹

A Nerlich által kiadott Krisztus-portré datálása a párhuzamok alapján az 1560-as évekre tehető, ugyanez vonatkozik a párdarabként előkerült *Keresztrefeszítést* ábrázoló lapra is. Ezt a datálást támasztja alá a nyomtatott betűk összehasonlítása is az évszámmal ellátott metszettekkel. A budapesti három lapon négyféle méretű német betűkészletet használtak fel, és egy ötödiket az *Ádám és Éva* kép alján található latin szöveghez. A Krisztus-portré alatt található szöveghez egészen biztosan ugyanazt a betűkészletet használták, mint az *Ádám és Éva* alatt olvasható német vers esetében; az autopszia ebben az esetben nemcsak a betűk kiképzése, de a pon-

tos méret összevetését is lehetővé teszi. A reprodukcióból ismert képek esetében száz százalékosnak nem tekinthetjük az összehasonlítás eredményét, de tény, hogy a *Krisztus keresztelese* mellett *A lepantói csata*, *A tékozló fiú* és a *Birodalmi sas* feliratait mind ugyanolyan formájú betűkkel nyomtatták. A későbbi, 17. század eleji egyleveles naptárak készítéséhez azonban egyértelműen másik, díszesebb, „kacsaringósabb” betűkészleteket használt Nerlich.⁵⁰

Összegzés

Nickel Nerlich 1540 körül született, az első írott forrás 1563-ban nevezi lipcsei polgárnak, korai datált egyleveles nyomtatványainak évszáma 1564, 1571 és 1572,⁵¹ nyomdászként pedig körülbelül 1575-től maradtak fenn a művei. Talán nem túl merész feltételezni, hogy a pályája kezdetén, az 1560-as években és a 1570-es évek legelején *Briefmaler*ként próbált szerencsét (ezzel apja nyomdokait követve), aztán nyomdász, majd kiadó lett; az sem kizárt, hogy némelyik fennmaradt, datálatlan egyleveles nyomtatványa nyomdász vagy nyomdász-kiadó korszakában készült. Az biztos, hogy legelső ismert datált műve (1563) és a legutolsó aktív évéből (1611) fennmaradt három kiadvány közül is az egyik az egyleveles dekoratív nyomtatványok műfajába tartozik.

A Strauss és Hollstein katalógusaiból összeálló Nerlich-œuvre (két lappangó művet is beleértve) összesen hét tételből áll.⁵² A Budapesten talált metszettekkel együtt tehát a Nerlich nevéhez köthető művek száma tízre növekszik. A Nerlich által feltehetően az 1560-as években és az 1570-es évek elején kiadott metszettek és metszettekkel díszített egyleveles nyomtatványok – az eddigi szakirodalmat és a budapesti lapok tanulságait is figyelembe véve – az alábbi képet mutatják:

48 A teljes latin szöveget ld. NAGEL–WOOD 2010. 427. note 17.

49 Ld. pl. STRAUSS 1975. I. 147. no. 4. (lfj. Lucas Cranach: *Krisztus-portré*, 1553); Uo. 148. no. 5. (lfj. Lucas Cranach: *Johann Forster portréja*, 1556).

50 A 17. században kiadott kétféle naptár az egyleveles, metszettekkel díszített nyomtatványok hagyományát folytatja Nerlich életművében; a két képsorozat közül a férfi és nő tíz életkorát ábrázoló képek Jost Amman 1558 előtti metszetsorozatának ügyetlen másolatai. STRAUSS 1975. I. 25. 30–31.

51 A budapesti *Ádám és Éva* utánmetszet évszáma „157[?]” is feltételesen idesorolható.

52 Strauss lényegében négy lapot közöl: 1. *A tékozló fiú*, 2. *Krisztus keresztelese* (1564), 3. *A lepantói csata* (1571), 4. *A Német-Római Birodalom és tartományai*. Számba vesz még két töredéket, amelyeken nincs metszet, csak írás és ornamentális keret. Ld. STRAUSS 1975.

II. 809–814. A Hollsteinben található Nerlich-életmű hat tételből áll. A Straussnál említett 2., 3. és 4. tétel Hollstein katalógusában is szerepel, a Strauss által számba vett, tékozló fiút ábrázoló nyomtatvány azonban nem, mivel ott ismert a kép metszője (ld. fentebb), és a két töredék sem. A fennmaradó három tételből kettő ismeretlen helyen lappang: az egyik egy Dürer *Nagy passiója* nyomán készült *Sírba tétel*, a másik Sámsonat ábrázolja Gáza kapuival. A hatodik egy nagy méretű (33,8 × 55 cm), datált (1572), kézzel színezett egyleveles nyomtatvány, amely egy gyilkos (Christoph Windt) hallei kivégzéséről ad hírt (33,5 × 85 cm [fametszet mérete] őrzési helye Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett). Ez utóbbi esetben a leírásból nem derül ki, hogy Nerlich neve rajta lenne a nyomtatványon (az összes többi leírás megadja a nyomtatvány impresszumát vagy a képen található szignatúrát). HOLLSTEIN (German), XXX (ed. Tilman FALK). 11–16.

1. *Krisztus sírba tétele*, Dürer-másolat, 1563 (ismeretlen helyen)
2. *Krisztus kereszttelése*, 1564. A metszeten belül: N. N. 1564. Impresszum: „Zu Leipzig bey Nickel Nerlich Formschneider” (Nürnberg, GNM)
3. *Krisztus profilportréja*. Impresszum: „Leipzig N. N. F.” (Budapest, MTA KIK)
4. *Keresztrefeszítés*. Impresszum: „Leipzig N. N. F.” (Budapest, MTA KIK)
5. *Birodalmi sas címerekkel*. A metszeten belül: „Zu Leipzig bey Nickel Nerlich Formschneider” (Berlin, SB)
6. *A tékozló fiú megkapja az örökségét*, Cornelis Anthonisz metszete (Prága, Památník národního písemnictví, Muzeum Literatury)
7. *Ádám és Éva*, Hans Burgkmair metszetének alsó egynegyede. A fametszeten belül: „Nickel Nerlich Formschneider” (Budapest, MTA KIK)
8. *A lepantói csata*, 1571. Impresszum: „Leipzig N. N. F.” (Nürnberg, GNM)
9. *Kivégzési jelenet*, 1572. (Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett)
10. *Sámson Gáza kapuit cipeli*. A kereten: N. N. (ismeretlen helyen)

Nickel Nerlich esetében tehát sok a bizonytalanság, ám ha a három budapesti képet is beillesztjük az életműbe, akkor megerősítést nyer az a hipotézis, hogy eredetileg valószínűleg metszőnek tanult, pályája első évtizedében egyleveles nyomtatványok kiadásával foglalkozott, melyek metszeteit vagy máshonnan szerezte be és átmetszette, vagy saját maga készítette el. A későbbiekben áttért a nyomdászati és kiadói tevékenységre, de teljesen soha nem hagyott fel az igényes kivitelű, nagy méretű, metszettel díszített, gondosan színezett egyleveles nyomtatványok készítésével.

Rövidítések

BENZING 1963

Josef BENZING: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 12.) Wiesbaden, Harrassowitz, 1963.

Einblattholzschnitte 2019

Einblattholzschnitte des 15. Jahrhunderts. Graphische Sammlung München. Hg. von Achim RIETHER et al. Katalog zur Ausstellung der Staatlichen Graphischen Sammlung München. Berlin, Deutscher Kunstverlag, 2019.

GEISBERG 1974

MAX GEISBERG: *The German Single-leaf Woodcut, 1500–1550*, IV. Ed. by Walter STRAUSS. New York, Hacker Art Books, 1974.

HAEGER 1986

Barbara HAEGER: Cornelis Anthonisz's Representation of the Parable of the Prodigal Son: A Protestant Interpretation of the Biblical Text. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek (NKJ) / Netherlands Yearbook for History of Art*, 37. 1986. 133–150.

HOLLSTEIN (Dutch & Flemish)

Friedrich W. H. HOLLSTEIN et al.: *Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450–1700*, I–LXXII. Amsterdam, M. Hertzberger [et al.], 1949–2010.

HOLLSTEIN (German)

Friedrich W. H. HOLLSTEIN et al.: *German Engravings, Etchings and Woodcuts: 1400–1700*, I–. Amsterdam, Blaricum [et al.], 1954–.

NAGEL–WOOD 2010

Alexander NAGEL–Christopher S. WOOD: *Anachronic Renaissance*. New York, Zone Books, 2010.

NAGLER 1858–1879

NAGLER, Georg Kaspar: *Die Monogrammist*, V. München, Hirth [et al.], 1858–1879.

NOLL 2018

Thomas NOLL: Hans Burgkmairs Kreuzigungs-Darstellungen und das Christus-Bild um 1500. Das Streben nach historischer Genauigkeit. In: *Hans Burgkmair. Neue Forschungen*.

Hg. von Wolfgang AUGUSTYN et al. Passau, Dietmar Klinger Verlag, 2018. 219–247.

RDK

Reallexikons zur Deutschen Kunstgeschichte, I–X. Hg. von Otto SCHMIDT. Stuttgart et al., 1933–2015. 2015 óta online folytatódik: PURL <https://www.rdklabor.de>

RESKE 2007

Christoph RESKE: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet / Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 51.) Wiesbaden, Harrassowitz, 2007.

SCHRÖDER 1941

Albert SCHRÖDER: Die Nerlich, eine Leipziger Formschneider-, Drucker-, und Verlegerfamilie des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Buch und Schrift*, NF 4. 1941. 153–160.

STRAUSS 1975

Walter L. STRAUSS: *The German Single-leaf Woodcut, 1550–1600. A Pictorial Catalogue*, I–III. New York, Abaris Books, 1975.

THIEME–BECKER 1907–1957

Ulrich THIEME–Felix BECKER et al.: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, I–XXXVII. Leipzig, Engelman, 1907–1957.

VD16

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts
PURL <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/>

VD17

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts
PURL <https://www.vd17.de/en/home>

WUSTMANN 1879

Gustav WUSTMANN: *Beiträge zur Geschichte der Malerei in Leipzig vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert*. Leipzig, Seemann, 1879.

Nickel Nerlich, as a printer and publisher, and as the manufacturer and distributor of single-leaf prints decorated with large-scale woodcuts

Verleger, Bibliopola, Briefmaler and Formschneider

During processing of the sixteenth-century volumes held by the Collection of Manuscripts and Old Books in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, three single-leaf prints were discovered, decorated with large-scale woodcuts, produced in the second half of the sixteenth century and published by the same person, Nickel Nerlich the Younger (ca. 1540–August 1612). One is a detail of the famous, enormous woodcut of *Adam and Eve* by Hans Burgkmair, printed on eight sheets. The fragments came to light during restoration of a medically themed publication issued in Venice in 1505, concealed as strengthening material inside the binding. The detail comprises approximately one quarter of the original work: imprints of two complete blocks and a smaller fragment. The work, originally published in 1525, contained a three-line inscription relating to the story of the Creation cut into the block, at the end of which a small surface remained blank; it was here, that is, into the original block, that the printer and book dealer who redistributed the woodcut at the end of the sixteenth century carved his own name: "Nickel Nerlich Formschneider". This late imprint of the woodcut was hitherto unknown in the literature. The other two woodcuts, found in a different sixteenth-century volume in the collection, can likewise be associated with Nerlich and were also previously unknown to research: one depicts the Crucifixion, while the other is a profile bust of the Redeemer: at the base of both sheets is the inscription: "Leipzig N. N. F.". Both prints are single leaves, and in line with contemporary customs, the images were composed together with a title inscription and with religious passages in vernacular verse, intended for private devotion. Judging from their dimensions, frames and colouring, it is assumed they were conceived as a pair from the start; in any case, they were glued into the volume as a pair, decorating the flyleaves at the beginning and end of the book, probably from the time the book was produced (1575).

Nickel Nerlich, with whom the three works are linked, is a well-known figure in the history of printing, as well as in art history. He was one of the first members of a family in Leipzig whose activity in the manufacturing of prints and books can be traced across several generations in the sixteenth and seventeenth centuries. The name of Nickel/Nikolaus the Younger first appears in 1563 in the register of citizens of Leipzig. According to extant records, in 1578 he purchased a house beside the Grimma Gate and relocated his workshop here. Sources state he was active as a printer until 1592, when he handed over the Grimma Gate workshop and all its equipment to the printer Vincentius Strach, on the condition that

Strach would only perform commissions for him, while Nerlich pursued operations as a publisher. The works printed and/or published by Nerlich only partly match those described in the sources. His first known publication as a printer appeared around 1575, while he began his activity as a publisher in 1582, ten years before the date found in the sources. VD16 lists 88 publications printed or published by Nerlich, while in VD17, 32 works can be associated with his name; in the case of around a third of the works, Nerlich was not the printer but the publisher, and these books were ordered in five different German cities (Leipzig, Eisleben, Frankfurt, Dresden, Berlin). In the impressum of the publications he often termed himself as *Formschneider*, although in contemporary usage this did not necessarily mean that he also produced the woodcuts. In the books he printed and/or published, he never signed any of the prints, however one publication of his exists in which the prints were produced by a master having the monogram AN (VD 16 H-1302, fol. u6r).

Nerlich earned the privilege of the Elector of Saxony (1602) and of the Emperor (1606) to publish several works, essentially those in greatest demand, medical handbooks and calendars with added medical advice (so-called *Practicas*). In the last decade of his life, he printed these works himself; generally every year a large wall calendar printed from two blocks and decorated with smaller woodcuts, and two or three ephemeral types of work (calendars), each only a few quires in length, updated for the given year. The wall calendars continued to be published, basically in unaltered form, by his sons, Christoph (†1620) and the youngest Nicholas (†1626), until their deaths.

Previously, the known oeuvre of Nerlich as an "artist", based on Walter Strauss's catalogue of German single-leaf woodcuts and on Hollstein's catalogue of prints, amounted to seven works (two of which are currently in an unknown location). In one instance, similarly to the print of *Adam and Eve* now in Budapest, Nerlich published under his own name the work of an earlier master (*The Prodigal Son Receives his Inheritance*, the first in a series of six prints by Cornelis Anthonisz., published in 1540). This may also have been the situation in the case of the large print of an eagle, adorned with the coats of arms of the provinces of the Holy Roman Empire, produced after a woodcut of 1510 by Hans Burgkmair; Hollstein further suggests that Nerlich may have reworked, for his own publication, the block for a woodcut previously issued by Jost de Negker and later by David Negker. Research is aware of a copy of Dürer's *Entombment of Christ*, bearing the date 1563, and a

smaller depiction of *Samson Carrying the Gates of Gaza*, with the monogram N. N. in the frame, although these are known only from descriptions. There are two surviving, larger prints by Nerlich, produced from multiple blocks: a *Battle of Lepanto* from 1571 (whose impressum matches that on the Budapest “diptych”: “Leipzig N. N. F.”); and a single-leaf work recording the execution of a murderer in Halle in 1572.

In terms of size and genre, the Budapest *Crucifixion* and *Portrait of Christ* bear comparison with the *Baptism of Christ* in Nuremberg (within the print, the date 1564 is beside the monogram N. N., which is decipherable from the impressum on the print: “In Leipzig bey Nickel Nerlich Formschneider in der Ritterstrassen”). All three are devotional pictures approximately 29 cm in height, in which the emphasis is on the depictions, and the vernacular texts on the sheets, in movable type, pertain to the images. In all three, image and text are surrounded by a thick frame, painted by hand post-printing. The manner and colours of the painting are identical in all three cases. The natural colour of the parchment became the colour of the flesh and the clouds, while the rest of each sheet is completely covered in pigment. The nature of the hand-painted modelling leaves no doubt that the prints were coloured at the same place, in all likelihood in Nerlich’s workshop, and this is the form in which the pictures were originally sold.

It is questionable whether Nickel Nerlich, the publisher of the sheets, can be regarded also as the block-cutter of the pictures, in the original meaning of the term *Formschneider*, as Nerlich described himself. The block-cutter clearly utilised different precursors, which also impacted on the execution of the way of carving: comparing the naked upper bodies of the two Christs, there are more curved lines in the *Baptism*, while straight lines predominate in the *Crucifixion*. Conversely, the clouds, a more marginal motif, match completely in the Budapest and Nuremberg images, suggesting they were cut by the same person.

Paradoxically, the reworking of the Burgkmair woodcut also supports the notion that Nerlich was a trained block-cutter; it seems far more likely that he carved his name into the block himself rather than entrusting this to someone else.

With regard to the profile portrait of Christ, it is important to mention that a *vera icon* emerald carving allegedly brought from Constantinople to Rome in 1492 was the precursor of the contemporary Italian medallions which formed the basis of numerous German woodcut copies of the “authentic” portrait of Christ produced between 1500 and 1510. The most famous of these are three woodcuts by Burgkmair and another attributed to Thomas Anselm. The text accompanying all three Burgkmair woodcuts is the same: a detailed description of Christ’s facial features attributed to a contemporary of Jesus, which was extremely popular in the fourteenth and fifteenth centuries. After an interlude of roughly half a century, the same theme reappeared in the 1560s, and the portrait of Christ, depicted in profile with a domed forehead and long, wavy hair, can be seen in several woodcuts. The print published by Nerlich fits in with this trend. However, with Christ’s winding, two-branched beard, the powerful (and slightly exaggerated) neck muscles, and the pleat at the neck of the garment, Nerlich’s image differs slightly from the precursors from around 1500; the precise source of this new tradition is uncertain.

Nickel Nerlich was born around 1540, the earliest written source names him as a citizen of Leipzig in 1563, his early single-leaf prints are dated 1563, 1564, 1571 and 1572, and works by him as a printer survive from as early as 1575. Analysis of the three Budapest sheets supports the idea that he may have been a trained block-cutter, and that in the 1560s and early 1570s, he tried his luck as a *Briefmaler/Formschneider*. Hitherto, seven single-leaf prints decorated with woodcuts were known, and in the light of the Budapest sheets, this number is now increased to ten.

TÁRGYSZAVAK

ifj. Nickel Nerlich, Hans Burgkmair, Lipcse, fametszés, rézmetszés, nyomdászat, könyvkiadás, 16. század, *vera icon*

KEYWORDS

Nickel Nerlich the Younger, Hans Burgkmair, Leipzig, woodcut, engraving, printing, book publishing, sixteenth century, *vera icon*

